

Een archeologische begeleiding (AB) in de kerk van Engelbert, gemeente Groningen (Gr.)

M.C. Blom & M.J.M. de Wit

ARC-Rapporten 2005-19

Groningen
6 oktober 2006
ISSN 1574-6887

Colofon

Een archeologische begeleiding (AB) in de kerk van Engelbert,
gemeente Groningen (Gr.)

ARC-Rapporten 2005-19
ARC-Projectcode 2004-046

Opdrachtgever
Gemeente Groningen
Bevoegd gezag
Drs. G.L.G.A. Kortekaas, gemeentelijk archeoloog
Beheer en plaats van documentatie
Archaeological Research & Consultancy

ARCHIS nummer onderzoek
18628

Tekst
M.C. Blom & M.J.M. de Wit
Afbeeldingen
M.C. Blom, L. de Jong, B. Schomaker & S.J. Tuinstra
Redactie
A. Ufkes
Eindredactie
J. Schoneveld

Status
definitieve versie

Autorisatie — C.G. Koopstra

Uitgegeven door
ARC bv
Postbus 41018
9701 CA Groningen

ISSN 1574-6887

Geldermalsen, 6 oktober 2006

Een recente lijst van de ARC-Rapporten is te vinden op www.arcbv.nl

1 Inleiding

1.1 Aanleiding van het onderzoek

De Stichting Oude Groninger Kerken heeft de Nederlands Hervormde kerk te Engelbert laten restaureren. De werkzaamheden bestonden onder andere uit het vernieuwen van de vloer van de kerk. Deze vloer bestond uit grindtegels. Tijdens het verwijderen van de vloer onder de galerij van het koor werden op 19 januari 2004 door een medewerker van Stichting Monument & Materiaal van de Gemeente Groningen een fundering en een klein stukje van een plavuizenvloer opgemerkt. Er werd daarom besloten om het verwijderen van de rest van de vloer archeologisch te laten begeleiden. Door de gemeentelijk archeoloog van de gemeente Groningen, drs. G.L.G.A. Kortekaas, werd aan Archaeological Research & Consultancy (ARC bv) uit Groningen de opdracht gegeven om deze begeleiding uit te voeren.

Het archeologisch onderzoek is uitgevoerd door mw. drs. M.C. Blom, mw. drs. J.B. Hielkema, dhr. B. Schomaker en dhr. B. Huizenga, allen van ARC bv. Het onderzoek vond plaats van 1 t/m 5 maart 2004. Het vondstmateriaal is beschreven door drs. C.G. Koopstra. De restauratiewerkzaamheden zijn uitgevoerd door restauratiebedrijf de Graaf uit Engwierum en zijn inmiddels afgerond.

Voorafgaand aan de begeleiding is ook aan de buitenkant van de kerk archeologisch onderzoek verricht. In augustus 2003 zijn door Stichting Monument & Materiaal op zeven kleine proefsleufjes rondom de kerk aangelegd, voorafgaand aan de aanleg van een drainagesysteem. De waarnemingen die tijdens dit onderzoek zijn gedaan, worden eveneens in dit rapport opgenomen.

1.2 Ligging van het onderzoeksgebied

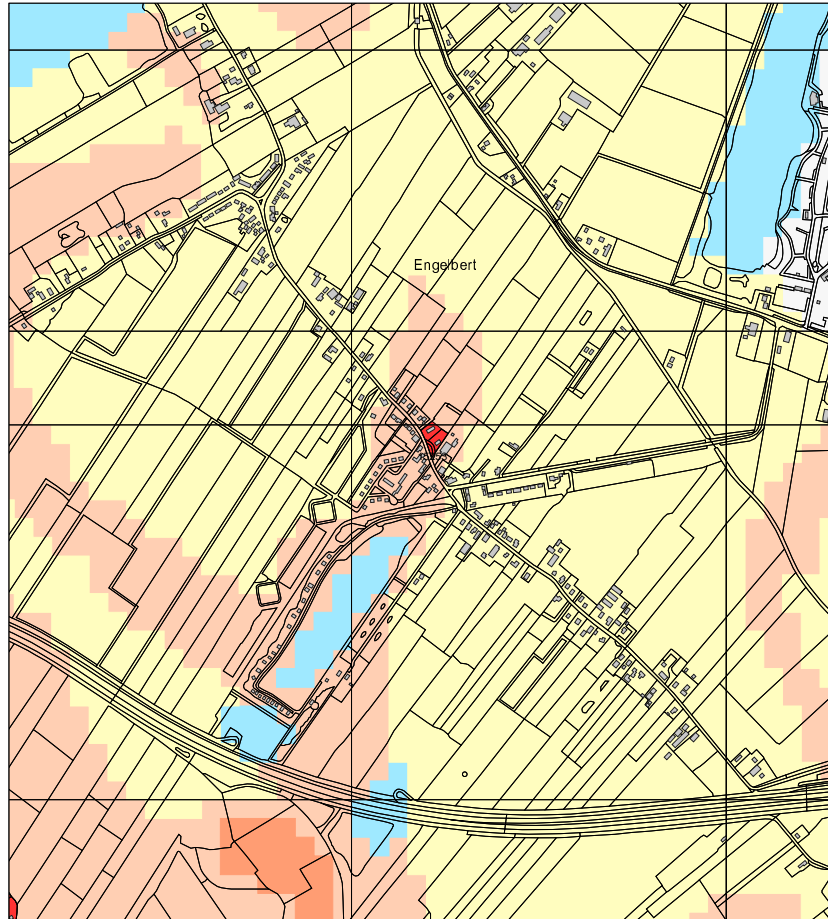
De kerk van Engelbert is gelegen aan de Engelberterweg 39–41, in het centrum van het dorp (afb. 1). Op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) heeft het monumentnummer 15255.

1.3 Objectgegevens

Provincie	Groningen
Gemeente	Groningen
Plaats	Engelbert
Toponiem	Kerk
Kaartblad	7D
Coördinaten	239.200/581.000
Periode	Late Middeleeuwen
Type object	Kerk
Type bodem	Vene op dekzand
Geomorfologie	Niet van toepassing

Legenda

- GRID_1KM
- HUIZEN
- TOP10 ((c)TDN)
- MONUMENTEN

IKAW

- zeer lage trefkans
  - lage trefkans
  - middelhoge trefkans
  - hoge trefkans
  - lage trefkans (water)
  - middelhoge trefkans (water)
  - hoge trefkans (water)
  - water
  - niet gekarteerd
- PLAATSNAMEN

0 500 m

ROB
ArchisII

Afbeelding 1 De ligging van het onderzoeksgebied. Het terrein waarop de kerk staat is in rood aangegeven.
Bron: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek/Archis II, 25 juni 2004.

1.4 Kerkgeschiedenis

Het kerkgebouw van Engelbert betreft een eenbeukig, langgerekt gebouw dat mogelijk uit de 13e of 14e eeuw dateert. Van de oorspronkelijke kerk zijn slechts beperkte delen van het oorspronkelijke muurwerk aanwezig. De gevels zijn gepleisterd. In 1779 kreeg het kerkgebouw zijn huidige vorm. In 1904 is het kerkgebouw grondig 'vernieuwd'; het huidige plafond werd bij deze werkzaamheden aangebracht. In 1950 en 1972 hebben nog enkele moderniseringën plaatsgevonden. Hierbij is de 17e-eeuwse preekstoel verhuisd naar Baflo. Momenteel herinnert alleen het orgel aan het oude interieur.¹

In 2002 is men begonnen met de restauratie van de kerk, welke men in 2004 heeft kunnen afronden. Hierbij is het metselwerk, dat in slechte staat was, hersteld. Ook zijn de dakruiter, het dak en de goten gerestaureerd. Daarnaast was men van plan om in de nieuwe vloer het oude vloerpatroon terug te laten komen, maar resten van de oude vloer die werden aangetroffen tijdens de werkzaamheden bleken niet in goede staat te zijn. De aanwezige oude vloerresten konden dus niet worden hergebruikt. Vier grafzerken en de trede naar het koor, die tijdens het weggraven van de vloer werden aangetroffen, zijn wel in de nieuwe vloer opgenomen (zie paragraaf 2).

1.5 Doel van het onderzoek

Het archeologisch onderzoek had als doel om ervoor te zorgen dat bij het ontgraven voor de nieuwe vloer eventuele oudere vloerresten en funderingen gespaard zouden blijven en dat men niet dieper zou graven. Ook moesten deze oudere resten gedocumenteerd worden. De ophogingen van de kerkvloer, de koortrede en de eventuele oude funderingen, uit de periode voorafgaand aan de 17e eeuw, verdienen hierbij extra aandacht.²

1.6 Werkwijze

Om de doelstellingen (toezicht houden ontgraving en documenteren resten) te kunnen verwezenlijken is de laag opgebracht zand, die zich onder de grindtegels bevond, door de aannemer met de hand afgegraven. Dit is gebeurd tot op het niveau waarin zich oude vloer- en muurresten bevonden. Dit vlak is getekend (schaal 1:40) en gefotografeerd. De verschillende blootgelegde resten zijn bovendien afzonderlijk gefotografeerd. Het vlak is daarna afgezocht met een metaaldetector.

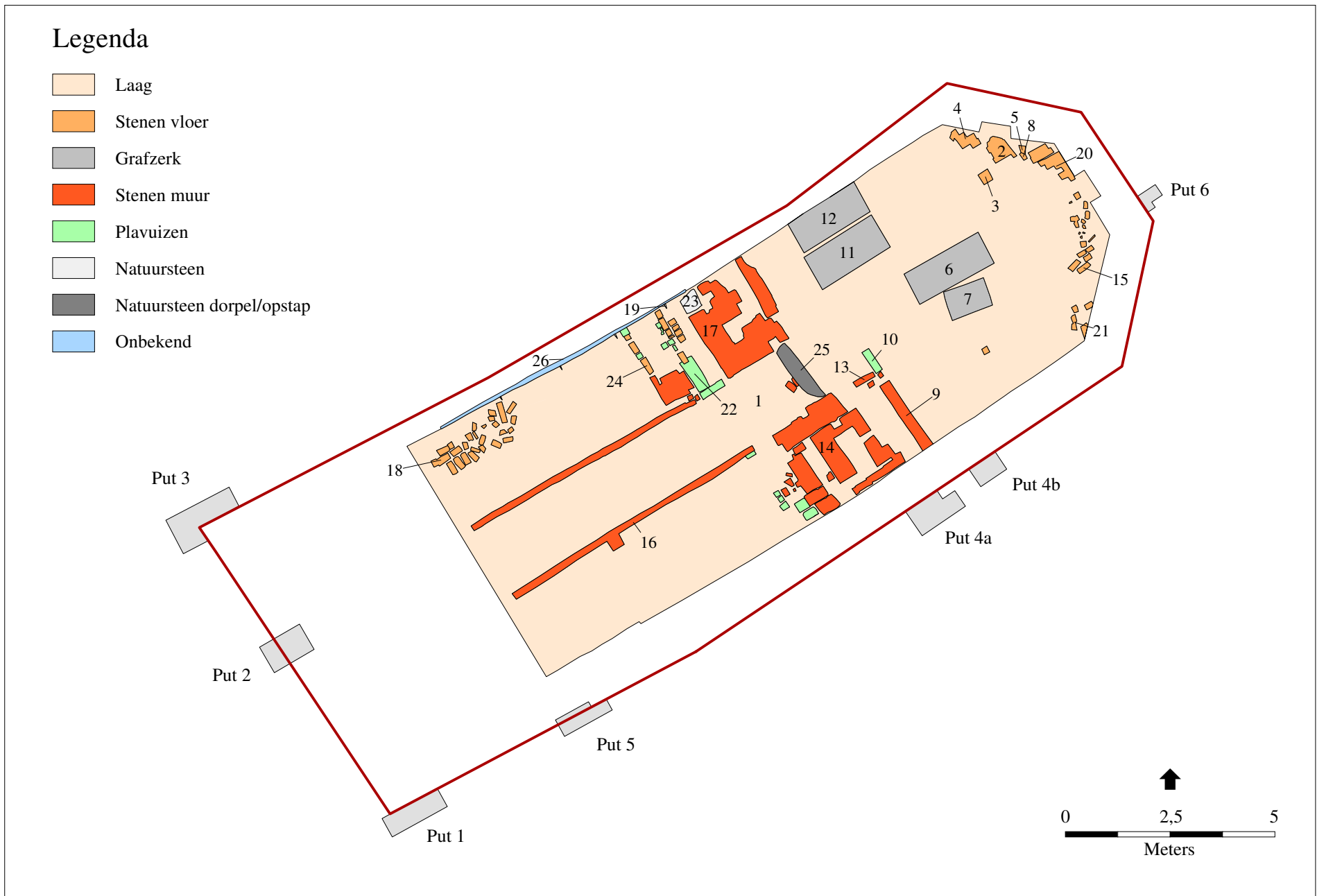
2 Resultaten

2.1 Archeologische begeleiding in kerk

Tijdens het weggraven van de laag opgebracht zand, zijn verschillende resten van vloeren en muren blootgelegd, evenals vier grafzerken (afb. 2).

¹Bron: www.groningerkerken.nl

²Bron: concept bouwhistorische notitie N.H. Kerk Engelbert 7 april 2003. Gemeente Groningen, Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken.

Afbeelding 2 Overzicht van de aangetroffen sporen in de kerk en de locaties van de proefsleufjes van M & M. Kaart: B. Schomaker.

Afbeelding 3 Blootgelegde muren en vloer bestaande uit bakstenen en plavuizen. Foto: M.C. Blom.

Vloer

Ten zuiden en ten noorden van het middenpad, onder de laag opgebracht zand, zijn delen van de oude kerkvloer aangetroffen. De vloer bestaat uit kloostermoppen (sporen 2, 3, 4, 13, 15, 18, 20, 21 en 24) en geglazuurde plavuizen (sporen 5, 10 en 22; afb. 3). In het middenpad zelf zijn geen resten van de vloer gevonden. Het formaat van de kloostermoppen varieert van $30 \times 14 \times 6$ cm en $31 \times 15 \times 7$ cm tot $27 \times 14 \times 6$ cm en $28 \times 13 \times 6$ cm.

De plavuizen zijn zwart, groen en geel geglazuurd. In de vloer is geen duidelijk kleurenpatroon te ontdekken. Waarschijnlijk zijn het hergebruikte plavuizen, aangezien de groene en gele een oudere datering hebben dan de zwarte.³ Het formaat van de plavuizen is meestal $15 \times 15 \times 3$ cm, enkele plavuizen zijn $20 \times 20 \times 3$ cm.

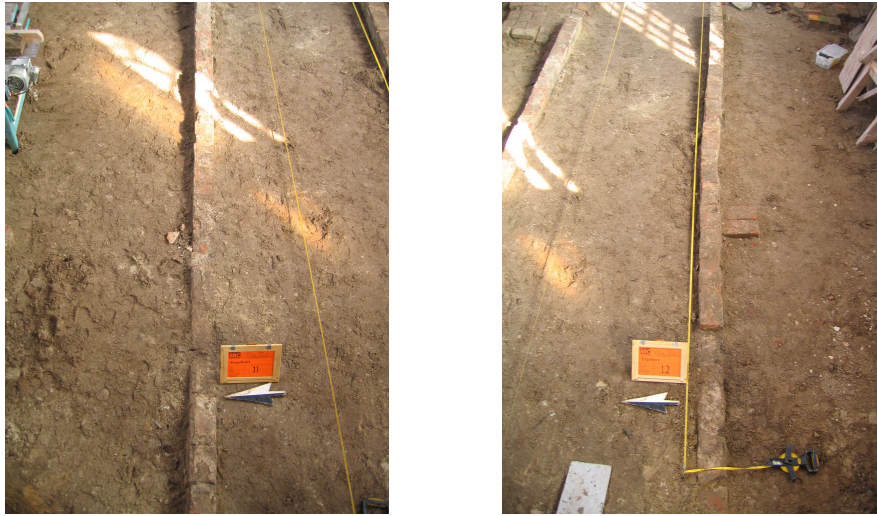
De vloer is in zeer slechte staat en grote delen ervan ontbreken. De vloer is bovendien in sterke mate verzakt. Aan de oostkant ligt de vloer gemiddeld ongeveer op NAP-niveau, terwijl hij aan de westkant op gemiddeld ca. $0,25$ m –NAP ligt. De verzakking wordt veroorzaakt doordat de kerk gelegen is op een veenpakket van wisselende dikte en op een diepe kavelsloot.

Muren, begrenzingen en funderingen

Zowel aan de noordelijke, als aan de zuidelijke zijde van het middenpad is een 'muurtje' van één kloostermop breed en hoog aangetroffen (spoor 16, afb. 4). Het formaat van deze dunne kloostermoppen is $28 \times 15 \times 6$ cm en ze kunnen gedateerd worden in de 17e/18e eeuw. Deze opstaande randen vormen de begrenzing van het middenpad.

³Vriendelijke mondelinge mededeling drs. G.L.G.A. Kortekaas, Gemeente Groningen.

Afbeelding 4 De begrenzingen van het middenpad. Links de noordelijke, rechts de zuidelijke begrenzing. Foto's: M.C. Blom.

Aan weerszijden van het middenpad zullen banken hebben gestaan. Enkele bevestigingshaken van de banken zijn nog aanwezig in de muur (sporen 19 – 1 t/m 19 – 4). Een aantal muntjes is gevonden in de ruimte waar de kerkbanken gestaan zullen hebben. De muntjes worden besproken in paragraaf 2.3.

Aan het einde van het middenpad, tegen het koor aan, ligt een langwerpige stuk natuursteen (spoor 25). Dit heeft gediend als opstap naar het koor (afb. 5). Het betreft een stuk rode Bremer zandsteen met een breedte van 160 cm en een dikte van 13 cm. Vermoedelijk is het afkomstig van een zandstenen sarcofaag, mogelijk van het deksel.

Her en der in de kerk zijn meerdere stukken Bremer zandsteen zijn hergebruikt, zoals in een sacramentsmis en (aan de buitenkant van de kerk) op de steunberen van de koorsluiting.⁴

Daarnaast zijn ten noorden en zuiden van het middenpad, tegen het huidige koor aan, resten van muurwerk aangetroffen (sporen 14 en 17). De muurwerkresten hebben deel uitgemaakt van de fundering van de plateaus waarop de kerkbanken, herenbanken en de preekstoel hebben gestaan (Kortekaas 2005).

Grafzerken

Tijdens de archeologische begeleiding zijn in het koor vier grafzerken gedocumenteerd (sporen 6, 7, 11 en 12).⁵ De grafzerken zijn alle oost-west georiënteerd. Het bestaan van één van deze zerken was reeds bekend, namelijk de grafzerk die tegen de noordmuur gelegen is (spoor 12). Deze zerk heeft een breedte van 85 cm en een lengte van 2 m. Van de drie andere zerken hebben er twee (sporen 6 en 11) dezelfde afmetingen. De vierde grafzerk (spoor 7) heeft weliswaar dezelfde breedte

⁴Bron: concept bouwhistorische notitie N.H. Kerk Engelbert 7 april 2003. Gemeente Groningen, Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken.

⁵De uitvoerder van de restauratiewerkzaamheden moet vóór de archeologische begeleiding al een aantal zerken hebben weggehaald. Deze stonden tijdens de begeleiding namelijk opgesteld tegen de noordmuur van het koor.

Afbeelding 5 Stuk sarcofaag dat heeft gediend als opstap naar het koor. Foto: M.C. Blom.

als de andere zerken, maar is een stuk korter, namelijk 90 cm. Alle zerken worden opgenomen in de nieuwe kerkvloer. Het nadere onderzoek van de grafzerken valt buiten het archeologisch onderzoek.

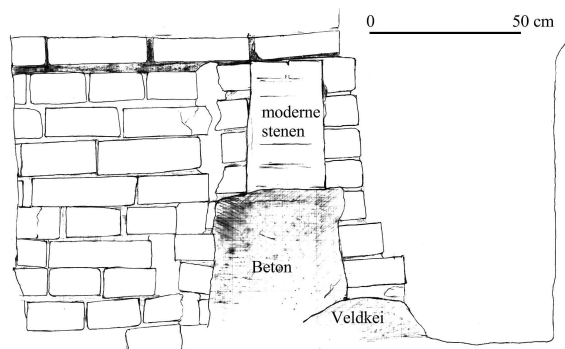
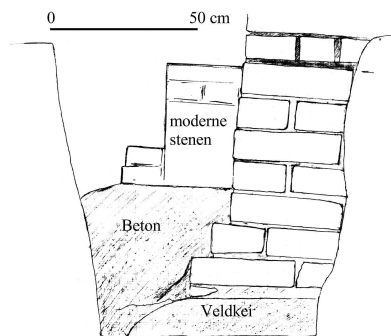
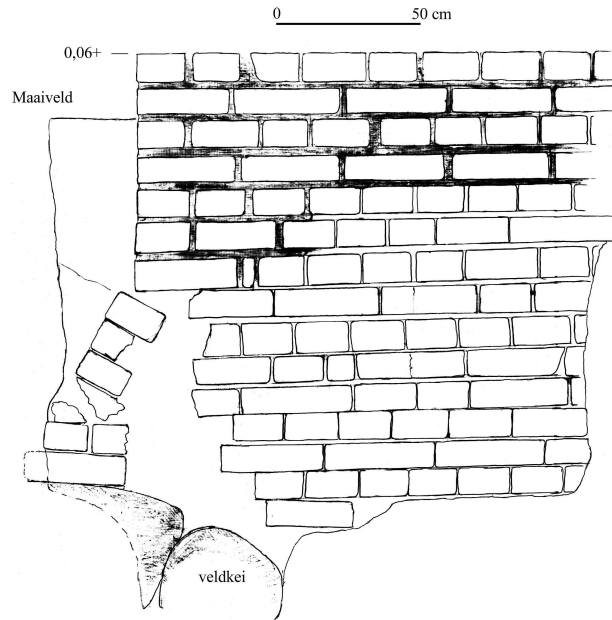
2.2 Waarnemingen buiten de kerk

Rondom de kerk zijn zeven kleine proefsleufjes (werkputten 1 t/m 3, 4A, 4B, 5 en 6) bestudeerd (afb. 2). Van een aantal is de profielen gedocumenteerd. De beide hoeken aan de voorzijde van de kerk (werkputten 1 en 3) blijken te zijn gefundeerd op veldkeien. Deze veldkeien liggen op of in een grondverbetering van in het veen ingegraven zand (afb. 6 en 7). Onder de entree bleken echter geen veldkeien te liggen.

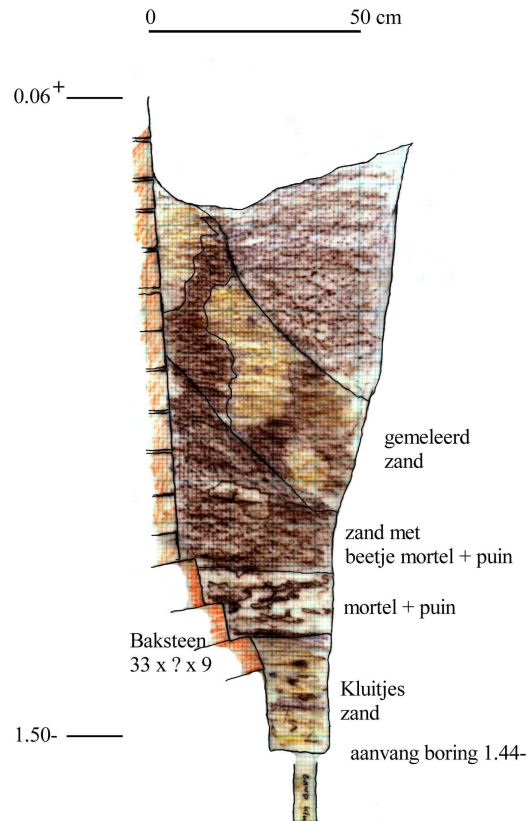
De westgevel van de kerk, uit ca. 1300, bleek niet geheel op veldkeien te zijn gefundeerd en is daarom, als gevolg van inklinking van het veenpakket, onder de ingang gebroken. De zuidgevel en de fundering van de jongere koorsluiting (die iets hoger ligt dan de westgevel), zijn evenmin op veldkeien aangelegd (Kortekaas 2005; afb. 8).

2.3 Vondsten

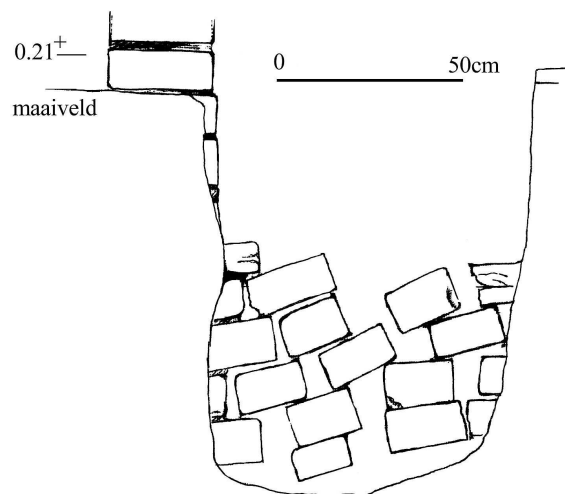
De vondsten die tijdens het archeologisch onderzoek zijn geborgen bestaan voornamelijk uit metalen objecten, zoals een aantal munten, hang- en sluitwerk van grafkisten, maar ook een beslagstuk, vermoedelijk van een kistje. Naast metalen voorwerpen is een aantal pijpensteelfragmenten, één pijpenkop en een aantal fragmenten van aardewerk gevonden. Aangezien laatstgenoemde vondsten zich alle in de opgebrachte laag zand bevonden, zijn deze niet verder gedetermineerd. Het

Afbeelding 6 Profieltekeningen van werkputten 1 (boven) en 3 (midden en onder). Bewerking veldtekening: S.J. Tuinstra.

Afbeelding 7 Profieltekening van werkput 1, grondverbetering. Bewerking veldtekening: S.J. Tuinstra.

Afbeelding 8 Profieltekening van werkput 2. Bewerking veldtekening: S.J. Tuinstra.

hang- en sluitwerk van kisten is eveneens niet gedetermineerd. De overige metalen objecten zijn door drs. C.G. Koopstra van ARC bv gedetermineerd en kunnen als volgt worden omschreven:

- Sterk gefragmenteerd beslagstuk van verguld koperplaatwerk. Het beslagstuk heeft deel uitgemaakt van een reliekschrijn, een klein gedecoreerd kistje waarin één of meer relikwieën (vereerde, heilige voorwerpen) werden bewaard. Reliekschrijnen kennen veel verschijningsvormen. Een veel voorkomend type bestaat uit een veelal uit hout of tand/ivoor vervaardigde kleine doos of kist, weelderig gedecoreerd met verguld zilver of koperblik (*Tragaltar*, afb. 9). Tussen de vaak op voetjes staande bodemplaat en het deksel zijn op de wanden van de doos vaak heiligen afgebeeld (al dan niet in reliëf), die van elkaar gescheiden worden door (grotendeels vergulde) zuilen. Vermoedelijk hebben de kleine geribde fragmenten deel uitgemaakt van de sokkels of kapitelen van deze zuil (afb. 10). De meerderheid van de in de kerk aangetroffen fragmenten zijn echter afkomstig van de basis van de reliekschrijn. De dunne laag verguld koperbeslag is middels kleine nageltjes op de bodem vastgezet en heeft een floraal motief, opgebouwd uit wijnranken en duiventrossen. Op basis van parallellen met elders aangetroffen reliekschrijnen kunnen de fragmenten worden gedateerd in de Late Middeleeuwen (Katalog Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz 1992, pp. 371–373). Hiermee dateert de schrijn uit de beginfase van het kerkgebouw (zie paragraaf 1.4).
- Koperen munt, een duit van de provincie Gelderland. De munt is van het type Verkade V.19.1, verkeert in zeer slechte staat en is sterk gesleten. De munt is geslagen tussen 1626 en 1640.
- Koperen munt uit 1749. Het betreft waarschijnlijk een Liard. Het is niet geheel duidelijk waar deze munt geslagen is. Het type is afwijkend en diensengevolge niet nader te duiden.

3 Conclusies

Het onderzoek had als doel om de in de kerk blootgelegde archeologische resten te documenteren. Daarnaast is getracht meer informatie te achterhalen betreffende de ophogingen van de kerkvloer, de koortrede en eventuele oude funderingen die uit de periode vóór de 17e eeuw dateren. In het onderstaande worden de bevindingen aangaande deze drie aandachtspunten genoemd.

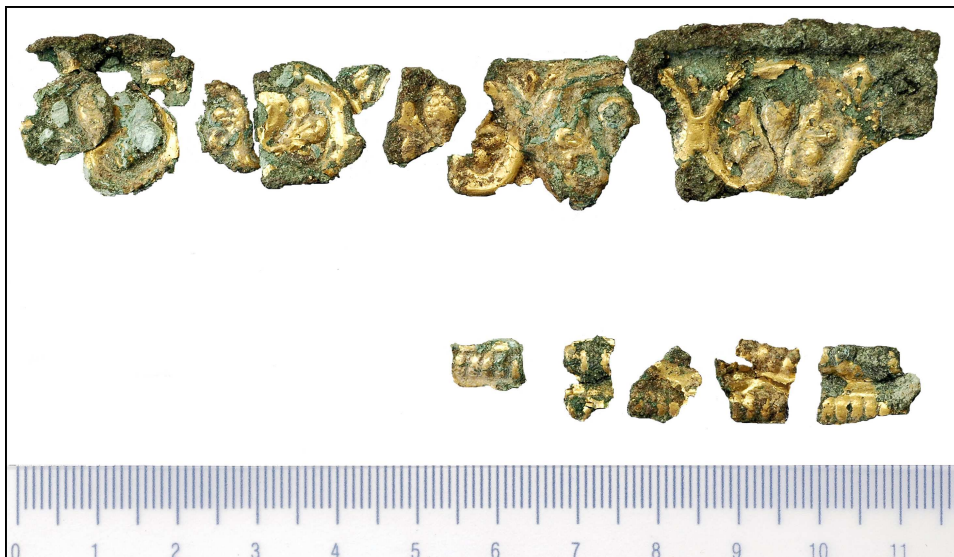
De ophogingen van de kerkvloer

De vloer van de kerk bestond uit een laag opgebracht zand, waarop een vloer van grindtegels lag. De grindtegels en de laag zand zijn verwijderd. Onder de laag zand, op ca. 30 cm onder de tegelvloer, zijn delen van een oude vloer aangetroffen. Deze vloer bestaat uit hergebruikte bakstenen, kloostermoppen en plavuizen van verschillende afmetingen en met verschillende kleuren glazuur. De plavuizen kennen verschillende dateringen. De vloer dateert uit de 17e eeuw en ouder.⁶

⁶Vriendelijke mondelinge mededeling drs. G.L.G.A. Kortekaas.

Afbeelding 9 *Tragaltar* van Eilbertus uit 1150–1160. Collectie Kunstgewerbemuseum Berlijn.

Afbeelding 10 Fragmenten van de laatmiddeleeuwse reliekschrijn uit de kerk van Engelbert. Boven: fragmenten verguld koperbeslag van de bodemplaat, onder: geribde fragmenten, vermoedelijk onderdeel van zuilen op de wanden van de kist. Foto: L. de Jong.

De koortrede

Op de overgang van het middenpad naar het koor lag een langwerpig stuk natuursteen, dat waarschijnlijk onderdeel is geweest van een rode zandstenen sarcofaag. Deze diende als opstap naar het koor. Over de oorspronkelijke, middeleeuwse koorsluiting kon tijdens het onderzoek geen uitspraak worden gedaan, aangezien niet beneden het ontgravingsniveau van de aannemer is gegraven (Kortekaas 2005).

Oude funderingen

Tijdens het onderzoek zijn twee constructies van kloostermoppen aangetroffen. Deze bevinden zich ten noorden en zuiden van het middenpad, tegen het huidige koor aan. Ze hebben deel uitgemaakt van de fundering van de plateaus waarop de kerkbanken, herenbanken en de preekstoel hebben gestaan. De datering van deze plateaus is 17e/18e eeuws.⁷

Uit het onderzoek aan de buitenzijde van de kerk blijkt dat deze voor een deel is gefundeerd op veldkeien, die in of op een grondverbetering van zand liggen. Op plaatsen waar de kerk niet op veldkeien is gefundeerd, is de fundering behoorlijk verzakt en gebroken, ten gevolge van de inklinking van het veen onder de kerk.

Literatuur

Katalog Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, 1992. *Das Reich der Saalier 1024–1125. Katalog zur Ausstellung de Landes Rheinland-Pfalz*. Sigmaringen.

Kortekaas, G.L.G.A., 2005. Engelberterweg 39-41, kerk, opgraving (Archisnr. 5068). In: J.A.N. Leutscher-Boschker et al. (red.), *Hervonden Stad 2005*. Groningen, pp. 12–13.

---

⁷Vriendelijke mondelinge mededeling drs. G.L.G.A. Kortekaas.